

A critical analytical study of the famous theory of jurists on the quality of tartibi ghusl

مطالعه تحلیلی انتقادی نظریه مشهور فقها در کیفیت غسل ترتیبی

Mohammadreza Haghshenas^{1*}

محمدرضا حق شناس^{۱*}

1- Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Law, Faculty of Theology and Islamic Studies, Isfahan University of Quran and Atrat, Isfahan, Iran.

۱- استادیار گروه فقه و حقوق دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه معارف قرآن و عترت اصفهان، اصفهان، ایران.

Received Date: 2021/06/02

دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۰۳/۱۲

Accepted Date: 2021/09/05

پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۰۶/۱۴

Abstract

The rules of ghusl are more sensitive because due to the existence of the major impurity, the interruption in the ghusl also prevents the correctness of ablution (removes the lesser impurity). What is the quality of performing sequential ghusl in terms of arranging the washing of body parts based on valid jurisprudential evidences? How is the quality of performing tartibi ghusl in terms of the order of washing body parts in terms of body washing based on valid jurisprudential reasons? Is the popular theory more consistent with the content of the evidence or the unpopular theory? The research method is critical analysis. Is the popular theory of jurists more consistent with the content of the sources or the unpopular theory? The research method is critical analysis. After explaining the popular and less popular fatwa on the condition of the order of washing the body in ghusl, Jurisprudential sources and their meanings are examined. According to the famous fatwa of the jurists, it is necessary to perform tartibi ghusl in three stages. The whole head should be washed first, then the right side of the body thoroughly and then the left side of the body thoroughly and disruption in this way is detrimental to the correctness of ghusl. Their reason is consensus is narrated fatwa reputation, some hadiths, and the principle is precaution. These reasons can be criticized from different angles based on the contents presented in this article. Based on the application of some hadiths and also with the impairment of citing narrations, consensus and fame and the principle of innocence as a condition of redundancy, the popular theory is that it is sufficient to wash the body after the head and the necessity of arranging between the right and left sides of the body is stronger.

Keywords: tartibi ghusl Purity the principle of application the principle of innocence the jurisprudence of worship.

چکیده

احکام طهارات ثلاث به دلیل ابتلاء عمومی مکلفین و نقش آن در حکم وضعی عباداتی همچون نماز، روزه و حج اهمیت ویژه ای دارد. در این میان احکام باب غسل حساسیت بیشتری دارد زیرا به دلیل وجود حدث اکبر، خلل در غسل مانع از صحت وضو (رافع حدث اصغر) نیز می باشد. کیفیت انجام غسل ترتیبی از لحاظ ترتیب شستن اعضاء بدن براساس ادله فقهی معتبر چگونه است؟ آیا نظریه مشهور در این باب با مفاد ادله سازگارتر است یا نظریه غیرمشهور؟ روش پژوهش، تحلیلی انتقادی است. پس از طرح فتوای مشهور و غیرمشهور درباره شرط ترتیب شستن اعضاء بدن در غسل، به بررسی ادله فقهی و مفاد آنها پرداخته می شود. طبق فتوای مشهور فقها لازم است غسل ترتیبی در سه مرحله انجام شود. بایستی ابتدا تمام سر، سپس سمت راست بدن بطور کامل و سپس سمت چپ بدن بطور کامل شسته شود و خلل به این ترتیب مخلّ صحت غسل می باشد. ادله ایشان اجماع منقول، شهرت فتوایی، برخی روایات و اصل احتیاط می باشد. بر اساس مباحث ارائه شده این ادله از جهات مختلف قابل نقد می باشد. براساس اطلاق برخی روایت و خدشه در استناد به روایات اجماع و شهرت و اصل برائت در مقام شرطیت امر زائد، نظریه غیر مشهور یعنی کفایت شستن بدن پس از سر و عدم لزوم ترتیب بین سمت راست و سمت چپ بدن قوی تر است.

کلیدواژه‌ها: غسل ترتیبی، طهارت، اصله اطلاق، اصل برائت، فقه عبادات.

Email: mohammadreza1.haghshenas@gmail.com

* نویسنده مسئول

مقدمه

درباره کیفیت غسل ترتیبی، مباحث و شروط مختلفی مطرح شده است مانند «لزوم پاک بودن آب»، «مطلق بودن آب»، «مباح بودن آب» و ... یکی از شرایط مهم در این موضوع «لزوم رعایت ترتیب در شستن اعضاء بدن» است. بدین معنا که اجمالاً شستن برخی اعضاء بدن بر بعضی دیگر تقدم زمانی دارد و عدم رعایت ترتیب مخلّ صحت غسل می باشد. موضوع این پژوهش، بررسی تفصیلی شرط ترتیب شستن بین سمت راست و چپ بدن است.

شرط ترتیب از منظر مشهور فقها

فتوای مشهور فقهای امامیه آن است که «در غسل ترتیبی بایستی ابتدا سر، سپس سمت راست بدن بطور کامل و سپس سمت چپ بدن بطور کامل شسته شود و خلل به این ترتیب مخلّ صحت غسل می باشد». در این بخش به بررسی نظرات فقهای قائل به این فتوا و خلاصه ادله ایشان پرداخته می شود.

دیدگاه فقهای متقدم امامیه (از ابتدای غیبت تا علامه حلی)

شیخ مفید می نویسد: «آنچه در غسل واجب است، یک چیز است و آن رساندن آب به همه قسمت های بدن است ولی کیفیت آن اینگونه است که ابتدا سر را شسته سپس سمت راست و سپس سمت چپ بدن شسته می شود.» (بغدادی، ۱۴۱۳ هـ، (a)، ص ۱۷؛ همو، بغدادی، ۱۴۱۳ هـ، (b)، صص ۵۲-۵۳)

سید مرتضی قول به لزوم رعایت ترتیب و مرحله داشتن شستن بدن در غسل را از اختصاصات شیعه می داند. در حالیکه مشهور عامه صرف شستن بدن را کافی دانسته و تفصیلی برای آن قائل نشده اند.

«دلیل این قول: الف) اجماع فقهای شیعه ب) استصحاب بقای حدث و جنابت در غیر حالت تفصیل پ) عدم قول به تفصیل بین لزوم ترتیب مراحل در وضو و در غسل است. بدین بیان که همه فقها ترتیب را در وضو (طهارت صغری) شرط دانسته اند و کسی قائل به تفصیل کیفیت طهارت بین غسل و وضو نشده و این نظر که کیفیت غسل با کیفیت وضو متفاوت باشد، خلاف اجماع است.» (شریف مرتضی،

۱۴۱۵، صص ۱۲۰-۱۲۱)

شیخ طوسی (طوسی، ۱۳۸۷ هـ (a)، ص ۴۳؛ طوسی، ۱۴۰۰ هـ صص ۲۱-۲۲؛ طوسی، ۱۳۸۷ هـ (b)، ج ۱، ص ۲۹؛ طوسی، ۱۴۰۷ هـ ج ۱، ص ۱۳۲) ابن براج (طرابلسی، ۱۴۰۶ هـ ج ۱، ص ۴۶)، طبرسی (طبرسی، ۱۴۱۰ هـ ج ۱، ص ۴۷)، ابن حمزه (طوسی ابن حمزه، ۱۴۰۸ هـ صص ۵۵-۵۶)، محقق حلی (حلی محقق، ۱۴۰۸ هـ ج ۱، ص ۱۹؛ حلی محقق، ۱۴۱۲ هـ ج ۱، صص ۲۳۰-۲۳۱؛ حلی محقق، ۱۴۱۸ هـ ج ۱، ص ۸) ابن سعید حلی (حلی ابن سعید، ۱۴۰۵ هـ ص ۳۹) و سبزواری (سبزواری قمی، ۱۴۲۱ هـ ص ۴۳) با استناد به اجماع، اصل احتیاط و قاعده لزوم فراغ یقینی در اشتغال یقینی قائل به لزوم شستن سر، سپس سمت راست و سپس سمت چپ در غسل ترتیبی شده اند. ابن ادریس حلی ضمن پذیرش این نظریه به لزوم اعاده شستن بدن در صورت اخلال به ترتیب قائل شده است. (حلی ابن ادریس، ۱۴۱۰ هـ، ج ۱، صص ۱۱۸-۱۱۹) در میان فقهای پیش از وی کمتر به حکم این مورد پرداخته شده است. البته ابن زهره در غنیه تفکیک اینکه آن نقطه از بدن، در سمت راست باشد یا چپ نپرداخته است. (حلی، ۱۴۱۷ هـ ص ۶۱) ممکن است این عدم تفکیک را غیرعمدی و ناشی از اجمال در عبارت دانست. لیکن بعید نیست این فتوا مبتنی بر روایاتی باشد که تفکیک مذکور را مطرح نساخته اند.

جمع بندی آنکه فتوای مشهور فقهای متقدم بر لزوم رعایت ترتیب بین شستن سر، سمت راست و سپس سمت چپ است. ادله ایشان عبارت است از: اجماع، اصل احتیاط، استحباب بقای حدث و روایت زراره.

دیدگاه فقهای متأخر (از علامه حلی تا عصر حاضر)

علامه حلی در کتب مختلف بر لزوم رعایت ترتیب سه گانه بین سر، سمت راست و سمت چپ تصریح نموده است. (حلی علامه، ۱۴۱۰ هـ، ج ۱، ص ۲۲۵؛ حلی علامه، ۱۴۱۳ هـ، ج ۱، ص ۲۰۹) ادله ایشان چنین است: ۱. اتفاق نظر فقهای امامیه و مخالفت این حکم با عامه ۲. روایت زراره ۳. روایاتی از اهل سنت بدین مضمون که همسران پیامبر ص یعنی عایشه^۱، میمون^۲ و ام سلمه^۳ نقل کرده

۱. «كان رسول الله صلى الله عليه وآله يخلل شعره، فإذا ظن أنه أروى بشرته، أفاض عليه الماء ثلاث مرّات، ثم غسل سائر جسده». همچنین «روته عائشة قالت: كان عليه السلام إذا اغتسل من الجنابة بدأ بشقه الأيمن ثم الأيسر» (صحيح البخاری ۱: ۷۳) و نیز «روت: أنه عليه السلام كان يحب التيمم في طهوره». (صحيح مسلم ۱: ۲۲۶ حديث ۵۳).

اند که حضرت ص در غسل، بین شستن سر و شستن بدن، ترتیب را رعایت می فرمود بنحوی که اگر در شسته شدن کامل سر و صورت شک می نمود، آن قسمت از سر یا صورت را شسته و سپس مجدد بدن را می شست. مفاد این روایات بیشتر در ردّ اطلاق فتوای عامه است که بین شستن سر و بدن تفصیل قائل نمی شوند و از آنجا که فتاوی موجود منقسم بین عدم تفصیل (فتوای عامه) و تفصیل سه گانه (نظر مشهور امامیه) می باشد و قول ثالثی وجود ندارد که به تفصیل دوگانه (تفصیل بین سر و بدن) قائل شده باشد، این روایات را اثبات کننده فتوای مشهور امامیه می دانند. (حلی علامه، ۱۴۱۲ هـ ج ۲، ص ۱۹۵؛ حلی علامه، ۱۴۱۴ هـ ج ۱، ص ۲۳۱).

مسأله دیگر استثناء ترتیب سه گانه است. در برخی روایات از حکم غسل جنابت زیر باران و آب جاری از ناودان سؤال شده است. مانند روایت علی بن جعفر از امام کاظم ع که می گوید «سؤال کردم در خصوص شخص جنب که برای غسل زیر باران می ایستد و تمام بدنش خیس می شود، آیا این در حالت اختیار کفایت می کند؟ فرمود: اگر باران او را بشوید همچنان که آب بطور معمول او را می شوید، کفایت می نماید.» این روایات، شرط ترتیب بین قسمت های مختلف بدن را مطرح نساخته است. در حالی که حضرت ع در مقام بیان بوده و اطلاق این روایات، حجیت دارد. در توضیح این حکم میان فقها اختلاف هست. مشهور فقهای متقدم ترتیب را در این مورد ساقط دانسته اند ولی برخی فقها همچون سلار و ابن ادریس با طرح نظریه «ترتیب حکمی»، رعایت ترتیب شستن را ضروری دانسته اند. (حلی علامه، ۱۴۱۳ هـ ج ۱، ص ۳۳۶؛ حلی علامه، ۱۴۱۹ هـ ج ۱، ص ۱۰۸)

علامه حلی ضمن قول به سقوط شرط ترتیب در این مورد چنین استدلال می نماید: ۱. اصل براءت بر عدم لزوم ترتیب دلالت دارد. این اصل در مورد متفق علیه (غسل ترتیبی در غیر باران) تخصیص می خورد و در سایر موارد جریان خواهد داشت. ۲. عموم روایاتی که در غسل ارتماسی، یکباره در آب فرو رفتن را شرط نساخته است بلکه فراگرفتن بدن را لازم دانسته است، شامل شسته شدن با آب باران

۱. «أفاض الماء على رأسه، ثم غسل جسده...».

۲. «قلت: يا رسول الله، إني امرأة أشد ضفيري فأنقضه لغسل الجنابة؟ فقال: لا، إنما يكفيك أن تحني على رأسك ثلاث حثيات، ثم تفيضين عليك الماء، فطهرين.»

(باران نسبتاً شدید) نیز می شود. در واقع این نوع از غسل، مصداق غسل ارتماسی است نه غسل ترتیبی. (حلی علامه، ۱۴۱۹ هـ، صص ۳۳۷-۳۳۸) علامه حلی در این بحث تلاش نموده است تعارض بین قول به لزوم ترتیب سه گانه در غسل ترتیبی با روایات غسل زیر باران و ناودان را به استناد خروج تخصصی حل نماید و برخی شارحان کتب علامه به نظر ایشان تمایل یافته اند (زین الدین العاملی، ۱۴۲۲ هـ، ج ۱، ص ۱۵۵). ولی برخی فقهای پس از وی همچنان ارتماسی بودن غسل زیر باران را نپذیرفته و قول به لزوم رعایت ترتیب را ترجیح دانسته اند مانند شهید اول (عاملی شهید اول، ۱۴۱۲ هـ، ص ۵۵؛ عاملی شهید اول، ۱۴۱۷ هـ، ج ۱، ص ۹۶؛ عاملی شهید اول، ۱۴۱۰ هـ، ج ۱، ص ۳۵۳).

صاحب حدائق در توضیح کلام فخرالمحققین حلی در «ابضاح الفوائد»، ابتدا دلالت ادله مطرح شده توسط فقها بر لزوم رعایت ترتیب را ضعیف و غیر صریح دانسته و تلویحاً اجماع منقول را به دلیل نظر برخی قدما همچون شیخ صدوق و ابن جنید قابل تردید می داند. لیکن در نهایت استدلال علامه حلی را تقویت می کند. اینکه در روایات آمده غسل میت، مصداق خاصی از غسل جنابت است و در چندین روایات بر لزوم ترتیب بین سر، سمت راست و چپ بدن در غسل میت تصریح شده است، بنابراین در غسل جنابت نیز ترتیب سه گانه اثبات می شود و از آنجا که فرقی بین کیفیت غسل جنابت با کیفیت سایر غسل ها نیست، بنابراین با این روایات، لزوم ترتیب سه گانه در کلیه غسل های ترتیبی واجب و مستحب ثابت می گردد. صاحب حدائق در توضیح ارتباط این روایات با برخی روایات باب غسل جنابت که ظاهر آن کفایت شستن یکجای کل بدن است، چنین می گوید که احکام غسل و کیفیت آن بین عموم مردم زمان صدور روایات مشخص بوده است لذا معصوم ع در روایات دسته دوم، بر این اطلاع عمومی اعتماد نموده است. (بحرانی، ۱۴۰۵ هـ، ج ۳، صص ۷۳-۷۶).

صاحب جواهر حکم به ترتیب سه گانه را مستدل به «اجماع منقول»، «اجماع مرکب فقها بر لزوم ترتیب بین صورت، دست راست و دست چپ در وضو و عدم فرقی بین کیفیت وضو (طهارت اصغر) و غسل (طهارت اکبر) در فتاوی فقها»، «استصحاب بقاء حدث در صورت عدم رعایت ترتیب»، «قاعده اشتغال یقینی مستدعی فراغ یقینی»، «ادله لزوم ترتیب در غسل میت و اینکه غسل میت، مصداقی از

غسل جنابت است»، «رواج سیره متشرعه بر رعایت ترتیب سه گانه در غسل بنحوی که بعید است این سیره، غیرمستند بوده باشد»، «روایت زراره»^۱ و «برخی روایات اهل سنت که بیان می کند پیامبر اکرم ص در شستن بدن، ابتدا سمت راست و سپس سمت چپ را می شستند»^۲ استدلال نموده است. (نجفی، ۱۴۰۴ هـ ج ۳، صص ۹۰-۹۱).

صاحب ریاض قائل به وجوب ترتیب سه گانه شده (حائری، ۱۴۱۸ هـ ج ۱، صص ۲۰۷-۲۰۹). حتی برای کسی که زیر باران یا آب ناودان ایستاده و نیت غسل می کند، نیز رعایت ترتیب سمت راست و چپ را ضروری دانسته است. (حائری، ۱۴۰۹ هـ ج ۱، ص ۳۰).

برخی فقهای دیگر نیز با همین استدلال ها قائل به لزوم ترتیب سه گانه شده اند. (نجفی، ۱۴۲۲ هـ ص ۲۰۱-۲۰۳؛ یزدی، ۱۴۰۹ هـ ج ۱، ص ۲۹۴؛ خمینی، ۱۴۰۴ هـ ص ۱۹؛ سبزواری، بی تا، صص ۲۶-۲۷؛ گلیپگانی، ۱۴۱۳ هـ ج ۱، ص ۴۱؛ لنگرانی، ۱۴۱۹ هـ صص ۱۱۳-۱۲۰).

یکی از فقهای معاصر پس از نقد ادله مختلف، صرفاً «قاعده تقدم واجب تعیینی بر تخییری» را قابل استناد دانسته است.^۳ توضیح آنکه در کیفیت غسل ترتیبی دو احتمال وجود دارد: الف) وجوب تعیینی تقدم شستن سمت راست بر سمت چپ ب) وجوب تخییری شستن اعضای بدن بین تقدم سمت چپ و یا تقدم سمت راست. بنابراین «دوران امر بین وجوب تعیینی و وجوب تخییری» است. برخی اصولیون، موضوع را از مصادیق شک در تکلیف مازاد در اقل و اکثر دانسته و اصل برائت از شرط زائد را مطرح ساخته اند. لیکن بعضی اصولیون، وجوب تعیینی را تقدم داده اند و در واقع احتیاط را ترجیح داده اند. براین اساس وجوب تقدم شستن سمت راست بر سمت چپ اثبات می گردد. (آملی، ۱۴۰۶ هـ ج ۵، ص ۱۴۸).

۱. البته صاحب جواهر دلالت حدیث زراره را در حدّ اشعار دانسته که ظاهراً به سبب خدشه در دلالت کلمه «و» در عطف ترتیبی است.

۲. ایشان قابلیت استناد این روایات را در حدّ «یمكن الاستدلال علیه» مطرح نموده است که به خاطر ضعف سندی آن (ارسال سند و شیعه نبودن روات) است. گرچه بعید نمی داند ضعف سند این روایات، با شهرت مفاد آن بین اصحاب قابل انجبار باشد.

۳. تنها دلیل جدیدی که در کلام فقهای معاصر اضافه بر ادله قبلی مطرح شده است.

در جمع بندی کلی مشخص می گردد عمده دلیل قائلین به لزوم رعایت ترتیب سه گانه عبارتند از: اجماع منقول، اصل اشتغال، مشابهت غسل میت با غسل جنابت، روایت زراره و شهرت فتوایی. شرط ترتیب در فتوای غیرمشهور

برخی فقهای امامیه در کیفیت غسل ترتیبی برخلاف نظریه مشهور، قائل به وجوب ترتیب دو گانه شده اند. اینکه قدر متیقن از ادله، لزوم رعایت ترتیب بین شستن سر و شستن بدن است که اگر رعایت نشود، محلّ صحت غسل است. لیکن بین شستن سمت راست و سمت چپ، رعایت ترتیب را واجب ندانسته و قائل به استحباب یا احتیاط شده اند. در ادامه به توضیح نظرات قائلین و کیفیت استدلال ایشان پرداخته می شود.

از فقهای متقدم، ظاهر فتوای ابن بابویه، شیخ صدوق و شیخ کلینی آن است که ترتیب بین سر و بدن را واجب دانسته و بر لزوم ترتیب بین شستن سمت راست و چپ تصریح نکرده اند. لذا در تحلیل فتوای ایشان بین فقهای بعدی اختلاف هست. بهر حال صراحتی که در فتوای معاصرین ایشان همچون شیخ مفید و شیخ طوسی بر وجوب ترتیب بین شستن سمت راست و چپ هست، در کلام شیخ صدوق، پدرش و شیخ کلینی نیست. (قمی ابن بابویه، بی تا، ص ۲۵؛ قمی صدوق، ۱۴۱۵ هـ، ص ۳۸؛ قمی صدوق، ۱۴۱۸ هـ، صص ۹۳-۹۴) به ابن جنید نیز همین قول نسبت داده شده است. (عاملی شهید اول، ۱۴۱۹ هـ، ج ۲، ص ۲۲۰) استدلال اصلی ایشان اطلاق روایات است که دال بر عدم تفصیل است. (کلینی، ۱۴۰۷ هـ، ج ۳، ص ۴۳). تا ابتدای قرن یازدهم، همه فقها (بجز سه فقیه مذکور) نظریه ترتیب سه گانه را پذیرفته اند. لیکن از قرن یازدهم^۱ برخی فقها قول به وجوب ترتیب دو گانه و صحت غسل در صورت تقدم شستن سمت چپ یا شستن همزمان هر دو سمت بدن را مطرح نموده اند.

ملا محمد تقی مجلسی (اصفهانی، ۱۴۰۶ هـ، ج ۱، ص ۲۳۴) محقق سبزواری (سبزواری، محقق، ۱۴۲۳ هـ، ج ۱، ص ۱۹) و شیخ بهایی (عاملی بهاء الدین، ۱۳۹۰ هـ، صص ۴۱-۴۲) با استناد به اطلاق روایات و خدشه در دلالت حدیث زراره حکم به وجوب تقدیم سمت راست و خلل بر غسل

۱. هدف از طرح بازه زمانی، اشاره به این نکته است که ظاهراً تغییر روش شناسی مکاتب فقهی و غلبه یافتن مکتب فقهی اصفهان که به ساختار مکتب فقهی ری نزدیک بود، در این طرح فتوای متفاوت اثر داشته است.

در صورت عدم مراعات این حکم را مورد تردید قرار داده اند. البته تقدیم سمت راست را برای موافقت با شهرت فتوایی همسو با احتیاط دانسته اند.

فیض کاشانی به تفصیل از قول به عدم وجوب ترتیب بین سمت راست و چپ دفاع می کند. وی بیان می کند که «دلالت دارد بر عدم وجوب رعایت ترتیب بین سمت راست و چپ بدن،». این تعبیر حاکی از فتوا به عدم وجوب است که در کلام فقهای پیشین مشاهده نمی شود. خلاصه ادله وی اصل برائت (عدم شرطیت) ب) اطلاق آیه غسل (۶ سوره مائده)، اطلاق روایات و فقدان دلیل کافی بر وجوب ترتیب دانسته اند. (کاشانی، ۱۴۲۹ هـ ج ۱، ص ۴۱۷) وی در برخی آثارش قول به عدم وجوب ترتیب را قول اصحّ می داند لیکن قول به وجوب ترتیب را نزدیک به احتیاط می داند. (کاشانی، بی تا، ج ۱، ص ۵۶؛ کاشانی، ۱۴۱۸ هـ ص ۹۵).

ملا مهدی نراقی (نراقی، ۱۴۱۵ هـ ج ۲، صص ۳۲۷-۳۲۸)، آقا رضا همدانی (همدانی، ۱۴۱۶ هـ ج ۳، صص ۳۵۵-۳۷۰) و آیه الله خویی (خویی، ۱۴۱۸ هـ ج ۶، صص ۳۷۳-۳۷۹) و برخی دیگر از فقهای معاصر (مغنیه، ۱۴۲۱ هـ ج ۱، صص ۹۰-۹۱؛ بحرانی، ۱۴۱۵ هـ ج ۴، صص ۱۶۹-۱۷۲؛ قمی روحانی، ۱۴۱۲ هـ ج ۱، صص ۴۰۶-۴۰۷) نیز اطلاق روایات را اقوی و دلالت روایات و ادله مورد استناد مشهور را نارسا دانسته و حکم به وجوب ترتیب دوگانه (شستن سر و شستن بدن) را صحیح تر دانسته اند گرچه در رساله عملیه از باب احتیاط قول مشهور را مطرح می کنند. (خویی، ۱۴۱۰ هـ ج ۱، ص ۵۰)

بحث و تحقیق

ادله اساسی لزوم یا عدم لزوم ترتیب بین سمت راست و چپ در پنج دسته قابل تقسیم هستند که به

ارزیابی آنها پرداخته می شود.

۱. شیاع فتوا

اصلی ترین دلیل فقهای متقدم بر لزوم ترتیب سه گانه و همچنین دلیل اصلی احتیاط اکثر فقهای معاصر، شیاع فتوای رعایت ترتیب سه گانه در قالب اجماع منقول، اجماع مرکب یا شهرت فتوایی است.

الف) اجماع منقول

استناد به «اجماع منقول» با سه ایراد مواجه است:

الف) عدم حجیت اجماع منقول: بحث حجیت یا عدم حجیت اجماع از مجال پژوهش حاضر خارج است لیکن پیش فرض نگارنده بر عدم حجیت اجماع منقول است زیرا دلیل قانع کننده و قابل قبولی بر حجیت اجماع به جز استحسان ظنی مانند استبعاد خطای قاطبه فقها یا احتمال وجود دلیل نامعلوم ارائه نشده است.

ب) فتوای تعدادی از متقدمین ابهام دارد و برخی فقهای متأخر پس از ابراز تردید جدی در ادله، صرفاً از باب احتیاط و به دلیل اجتناب از مخالفت با اجماع یا شهرت، از ابراز فتوای صریح اجتناب نموده اند. بنابراین ادعای اجماع، خلاف شواهد و قرائن بنظر می رسد و اصطلاحاً با ایراد صغروی مواجه است.

پ) اجماع در این بحث، مدرکی است. چنانچه سید مرتضی و شیخ طوسی به عنوان احد فقهای متقدم به روایت زراره و اصل اشتغال است. بنابراین نفس اجماع، کاشفیت ندارد و با ایراد کبری مواجه است.

برخی فقها برای لزوم رعایت ترتیب سه گانه به منع مخالفت با «اجماع مرکب» استناد کرده اند. یک حکم کلی مجمع علیه با عنوان «وجوب ترتیب در طهارت» از این ها استفاده می شود و مخالفت با آن مجاز نخواهد بود چون مخالفت با اجماع مرکب است. استناد به «اجماع مرکب» با دو ایراد جدی مواجه است:

الف) مبنای حجیت اجماع مرکب بطور جدی محل تردید است. بلکه کثیری از اصولیون حجیت اجماع مرکب را مطرح نکرده اند. چه دلیلی بر منع مخالفت با اجماع مرکب هست؟ نهایت مفاد اجماع مرکب، ظن است که اصل بر عدم حجیت آن است.

ب) اجماع مرکب، دلیل لَبّی است و در مغایرت دلیل لفظی با لَبّی، دلیل لفظی مقدم است. توضیح آنکه ظاهر بلکه صراحت برخی روایات و اصاله الاطلاق آیه غسل، عدم لزوم ترتیب است. لذا نمی توان مفاد اجماع مرکب را بر ظهور ادله نقلی تقدم داد. چنانچه علامه حلی در بحث غسل جنابت زیر باران و آب ناودان، اصل را بر عدم وجوب ترتیب قرار می دهد و قول به وجوب ترتیب در غسل عادی را تخصیصی بر این اصل می داند.

ب) شهرت فتوایی

استناد به «شهرت فتوایی» با دو ایراد اساسی مواجه است:

الف) عدم حجیت شهرت فتوایی: در خصوص شهرت فتوایی سه دیدگاه مطرح است: ۱) «حجیت شهرت فتوایی به نحو مطلق»، ۲) «عدم حجیت شهرت فتوایی به نحو مطلق». براین اساس اگر فقهی از ادله فقهی حکمی را با اجتهاد شخصی خویش استنباط نمود گرچه خلاف مشهور باشد، بازهم دارای اعتبار می باشد. ۳) «قول به تفصیل» که صرفاً شهرت یک فتوا میان فقهای متقدم را با عنوان «اصول متلقات» واجد اعتبار و حجیت می دانند. ولی شهرت یک فتوا در میان فقهای ادوار بعدی را دارای اعتبار و قابل استناد نمی دانند (حسینی جلالی، ۱۳۸۰، صص ۲۸۵-۲۸۶)

در هر صورت در بحث حاضر، نظر نخست یعنی حجیت بنحو مطلق با اشکال مبنایی (ایراد کبروی) مواجه است زیرا دلیلی بر حجیت شهرت فتوایی بنحو مطلق وجود ندارد. اگر قول به تفصیل پذیرفته شود، ایراد صغروی وجود دارد. زیرا شهرت این فتوا بین بخشی از متقدمین محل اشکال است زیرا گرچه شهرت بین فقهای مکتب بغداد مسلم است. لیکن قول فقهای مکتب ری دچار ابهام است. لذا شهرت فتوایی، منعقد نیست.

ب) عدم حجیت شهرت فتوایی مدرکی: اختلاف دیدگاه‌ها ناظر به شهرت فتوایی غیرمدرکی است. یعنی فتوای مشهوری که مستند و مدرک قطعی یا ظنی آن مشخص نباشد. لیکن در مواردی که به قطع یا ظن قابل اعتناء، مستند فتوای مشهور تشخیص داده شود و بدان دسترسی باشد، استناد به شهرت فتوایی قابل قبول نمی‌باشد.

۲. قرآن کریم

روش اصلی قرآن کریم در باب احکام، اشاره به احکام کلی و اصل تشریح است و معمولاً بیان جزئیات به سایر ادله واگذار گردیده است. احکام طهارت در آیه‌های ۴۳ سوره نساء و ۶ سوره مائده در خصوص حکم وضو، غسل و تیمم مطرح شده است. این آیات درباره وضو تفصیل بین شستن صورت، دست راست و چپ، مسح سر و پا را مطرح کرده است. درباره تیمم نیز تفصیل بین مسح صورت و دست‌ها مطرح شده است. لیکن درباره کیفیت غسل، صرف شستن بدن به عنوان «غسل» مطرح شده است بدون اینکه به ترتیبی بین اعضاء بدن اشاره شود. گرچه نفس این سکوت را نمی‌توان دال بر عدم وجوب ترتیب دانست زیرا در آیات الاحکام چنین روشی وجود دارد. لیکن با عنایت به این تفاوت بیان احکام بین وضو، تیمم و غسل و در صورت شک اگر دلالت روایات بر وجوب ترتیب بین سمت راست و چپ کفایت نکند، می‌توان به اطلاق این آیات استناد و آن را مؤید اصل برائت قرار داد.

۳. روایات

روایات، دلیل اصلی این موضوع است که در سه دسته بررسی می‌شود.

الف) روایاتی که مستند فتوای مشهور می‌باشد.

۱. مضمرة حریر از زراره: «قُلْتُ: كَيْفَ يَغْتَسِلُ الْجُنُبُ؟ فَقَالَ: إِنْ لَمْ يَكُنْ أَصَابَ كَفَّهُ شَيْءٌ غَمَسَهَا فِي الْمَاءِ ثُمَّ بَدَأَ بِفَرْجِهِ فَأَنْقَاهُ بِثَلَاثِ غُرْفٍ، ثُمَّ صَبَّ عَلَى رَأْسِهِ ثَلَاثَ أَكْفٍ، ثُمَّ صَبَّ عَلَى مَنْكِبِهِ الْأَيْمَنِ مَرَّتَيْنِ وَعَلَى مَنْكِبِهِ الْأَيْسَرِ مَرَّتَيْنِ، فَمَا جَرَى عَلَيْهِ الْمَاءُ فَقَدْ أَجْزَاهُ». (عاملی، ۱۴۰۹ هـ

ج ۲، ص ۲۳۴، حدیث ۲)

۲. روایت عبدالله بن بکیر از زراره از امام باقر ع: «قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا جَعْفَرٍ عَ عَنْ غُسْلِ الْجَنَابَةِ؟ قَالَ أَفْضُ عَلَى رَأْسِكَ ثَلَاثَ أَكْفٍ وَعَنْ يَمِينِكَ وَعَنْ يَسَارِكَ إِنَّمَا يَكْفِيكَ مِثْلُ الدَّهْنِ» (عاملی، ۱۴۰۹ هـ ج ۲، ص ۲۴۱، حدیث ۶).

۳. روایت عمار ساباطی: «سَأَلَ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عَ عَنِ الْمَرْأَةِ تَغْتَسِلُ وَقَدْ امْتَشَطَتْ بِقَرَامِلٍ وَلَمْ تَنْقُضْ شَعْرَهَا كَمْ يُجْزِيهَا مِنَ الْمَاءِ؟ قَالَ مِثْلُ الَّذِي يَشْرَبُ شَعْرَهَا وَهُوَ ثَلَاثُ حَفَنَاتٍ عَلَى رَأْسِهَا وَحَفَنَاتٍ عَلَى الْيَمِينِ وَحَفَنَاتٍ عَلَى الْيَسَارِ ثُمَّ تَمُرُ يَدَهَا عَلَى جَسَدِهَا كُلِّهِ». (عاملی، ۱۴۰۹ هـ ج ۲، ص ۲۵۷، حدیث ۶)

کیفیت استدلال مشهور آن است که امام ع در پاسخ به پرسش درباره کیفیت غسل، ریختن آب را در سه مرحله مطرح می کند: سر، سمت راست و سمت چپ. از این تفکیک و اینکه واژه «یسار» (سمت چپ) با حرف «واو» عطف بر واژه «یمین» (سمت راست) شده است، لزوم تفکیک مرحله شستن سمت راست از مرحله سمت چپ استفاده می شود و گرنه این تفکیک عبارت ها و حرف عطف، لغو بود. (طوسی، ۱۴۰۷ هـ ج ۱، ص ۱۳۲؛ حلی علامه، ۱۴۱۲ هـ ج ۲، ص ۱۹۶؛ نجفی، ۱۴۰۴ هـ ج ۳، ص ۹۰؛ لنکرانی، ۱۴۱۹ هـ ص ۱۰۷)

ب) روایاتی که به دلالت آشکار یا به اطلاق، بر عدم لزوم ترتیب بین سمت راست و چپ دلالت دارد. مانند موثقه سماعه (طوسی، ۱۴۰۷ هـ ج ۱، ص ۱۳۲) و صحیح حکم بن حکیم (طوسی، ۱۴۰۷ هـ ج ۱، ص ۱۳۹). این روایات در مقام بیان حکم و یا پاسخ به سؤال راوی درباره کیفیت غسل بوده اند، لیکن اشاره ای به تفکیک بین شستن سمت راست و چپ نکرده بلکه صرفاً دال بر لزوم شستن بدن هستند. در واقع مستفاد از این روایات آن است که قدر واجب و معیار در غسل، جریان یافتن آب یا خیس شدن بدن است مانند «... تَصَبُّ عَلَى رَأْسِكَ ثَلَاثًا ثُمَّ تَصَبُّ عَلَى سَائِرِ جَسَدِكَ مَرَّتَيْنِ فَمَا جَرَى عَلَيْهِ الْمَاءُ فَقَدْ طَهَّرَ» (عاملی، ۱۴۰۹ هـ ج ۲، ص ۲۲۹، حدیث ۱). «أَفْضُ عَلَى رَأْسِكَ وَجَسَدِكَ وَلَا وَضُوءَ فِيهِ» (عاملی، ۱۴۰۹ هـ ج ۲، ص ۲۳۰، حدیث ۶). همچنین در برخی روایات آمده است که

«بعد از آب ریختن بر سر و بدن، بدن را بشوی» (عاملی، ۱۴۰۹ هـ ج ۲، ص ۲۳۰، حدیث ۷). بر این اساس فتوای مشهور خلاف معیار مستفاد از روایات است.

پ) روایاتی که جزئیاتی دیگر را نیز در کیفیت غسل مطرح کرده اند مانند «سه مرتبه آب ریختن بر سر و بدن» (عاملی، ۱۴۰۹ هـ ج ۲، صص ۲۲۹ - ۲۳۰ و ص ۲۴۱)، «سه مرتبه آب ریختن بر سر و دو مرتبه آب ریختن بر بدن» (همان، ص ۲۵۷)، «ریختن آب بر سینه و کتف بعد از شستن سر» (طوسی، ۱۴۰۷ هـ ج ۱، ص ۱۳۲)، «مضمضه و استنشاق کردن قبل از شستن سر» (عاملی، ۱۴۰۹ هـ ج ۲، ص ۲۲۵). آشکار است که دلالت عرفی این روایات بر جزئیاتی در کیفیت غسل ترتیبی، ظاهر تر و قوی تر از دلالت حرف عطف بر وجوب ترتیب بین شستن سمت راست و سمت چپ بدن است. علیرغم استدلال مشهور فقها مبنی بر اینکه قیود مطرح شده در روایات، لغو نیست و باید به آن استناد شود، لیکن به این جزئیات استناد نشده و فتوا نداده اند.

جمع بندی آنکه؛ روایات متعددی در پاسخ به سوال راوی وارد شده اند که قطعاً در مقام بیان حکم بوده اند و صرفاً به «جاری ساختن آب بر سر و بدن»^۱ دستور داده اند و حتی تصریح کرده اند بعد از انجام غسل با این کیفیت، نیازی به وضو نیست و هر قسمتی که آب بر آن جاری شود، پاک است. بنظر می رسد دلالت این ادله، تمام است. بکار رفتن حرف عطف تاب مقاومت مقابل این دلالت واضح را ندارد. اگر عمل یا شرط دیگری لازم بود، سکوت حضرت ع جایز نبود و اصطلاحاً «اطلاق در مقام بیان» حجت است.

در خصوص دو روایت منقول از زراره (عاملی، ۱۴۰۹ هـ ج ۲، ص ۲۳۴، حدیث ۲ و ص ۲۴۱، حدیث ۶) که دلیل اصلی فتوای مشهور است و ظاهراً یک حدیث ولی با دو سند متفاوت هستند؛ باید اشاره کرد:

الف) در کیفیت استناد مشهور فقها به این روایت ناسازگاری وجود دارد. ایشان به مفهوم یکی از قیود مطرح شده در این روایت «حرف عطف «واو» بین کلمه یمین و یسار» استناد کرده و آن را دال بر وجوب دانسته اند. لیکن به منطوق قید دیگری که به در متن روایت آمده یعنی «سه کف دست آب بر

سر و دو کف دست آب بر سمت راست و سمت چپ بدن بریز» استناد نکرده و به آن فتوا نداده اند و دلیلی بر این تفاوت ارائه نشده است.

ب) مفاد این روایت عیناً و با تفاوت اندکی در متن از دو راوی معاصر و هم رتبه یعنی زراره و محمد بن مسلم نقل شده است. در روایت زراره به تفکیک بین سمت راست و چپ اشاره شده است. در روایت محمد بن مسلم به تفکیک بین سمت راست و چپ اشاره نگردیده و فرموده است «پس از شستن سر، بر بقیه بدن دو مرتبه آب بریز. بر هر قسمتی که آب جاری شود، پاک می شود». (همان، حدیث ۱). اگر تفکیک بین سمت راست و چپ واجب باشد، چه توجیهی برای عدم بیان آن در روایت محمد بن مسلم وجود دارد؟

بنظر می رسد وجه جمع روایاتی که جزئیاتی از قبیل «تفصیل بین سمت راست و چپ»، «دو یا سه مرتبه آب ریختن بر سر و بدن» یا «آب ریختن بر سینه و کتف» را مطرح کرده اند با روایات متعددی که در مقام بیان کیفیت غسل ترتیبی صرفاً به شستن بدن (جسد) بعد از شستن سر دستور داده و آن را کافی دانسته اند، آن است که ذکر این جزئیات از باب بیان یکی از راه های شستن بدن و ارشادی (ذکر مثال) است و دلالت بر وجوب یا استحباب ندارد. در واقع امام ع در مقام آن بوده که برای راوی راه هایی اشاره نماید که از شسته شدن تمام بدنش اطمینان یافته و وسواس به خرج ندهد (با حداقل مصرف آب که جزء سنت های مؤکد در غسل است). این توضیح با تعبیری که در روایت عبدالله بن بکیر از زراره بیان شده است نیز سازگار است که می فرماید «... إِنَّمَا يَكْفِيكَ مِثْلُ الدَّهْنِ» (عاملی، ۱۴۰۹ هـ، ج ۲، ص ۲۴۱، حدیث ۶) یعنی معیار در غسل، جریان یافتن آب بر قسمت های مختلف بدن مثل جریان یافتن روغن بر بدن است که آرام سرتاسر بدن را فرا می گیرد.

۴. اصل برائت در شبهه حکمیه

در صورت تردید در دلالت روایات، نهایت امر آن است که «شبهه حکمیه ناشی از شک در شرطیت امر زائد» مطرح است و نسبت به شرط زائد «اصل برائت» جریان می یابد. مشهور اصولیون نیز در

چنین حالتی قائل به اجرای براءت هستند. (خوئی، ۱۳۶۸ ش، ج ۲، ص ۲۹۷؛ مکارم شیرازی، ۱۴۱۶ هـ ج ۳، ص ۱۸۲)

۵. اخذ به احتیاط

برخی فقها پس از ابراز تردید در ادله مختلف، از باب احتیاط در عدم مخالفت با مشهور ترتیب بین سمت راست و چپ را پذیرفته اند. (همدانی، ۱۴۱۶ هـ ج ۳، صص ۳۵۵-۳۷۰؛ اصفهانی، ۱۴۰۶ هـ ج ۱، ص ۲۳۴) لیکن احتیاط در صورتی پسندیده است که خلاف ظاهر قوی ادله نقلی نبوده و موجب عسر و حرج نشود. لیکن ظاهر بلکه صراحت برخی روایات دال بر عدم وجوب ترتیب است و با وجود اماره نوبت به اصول عملیه نمی رسد. همچنین نظر مشهور فقها در استنباط حکم وضعی یعنی عدم صحت غسل در صورت خلل سهوی در رعایت ترتیب می تواند موجب عسر و حرج شخصی شود. (البته بروز عسر و حرج نوعی محل تأمل است).

از سوی دیگر این احتیاط، خلاف قاعده شریعت سهله و سمحه و روش معصوم و مذاق شریعت در مخالفت با سختگیری در احکام غسل است. بعید نیست فتوای ابن حمزه و ابن زهره مبنی بر اینکه رعایت ترتیب سه گانه واجب است ولی در صورتی که پس از اتمام غسل متوجه خشک ماندن قسمتی از بدن شد، مسح همان قسمت کافی است بدون اینکه تفصیلی بین سمت راست و چپ مطرح کنند، (طوسی ابن حمزه، ۱۴۰۸ هـ صص ۵۵-۵۶؛ حلبی، ۱۴۱۷ هـ ص ۶۱) از همین باب باشد. به عبارت دیگر اگر وجوب تکلیفی ترتیب، سبب عسر و حرج نباشد لیکن وجوب وضعی می تواند مصداق عسر و حرج و خلاف ظاهر روایات باشد.

جمع بندی و نتیجه گیری

پس از بررسی نظر فقهای متقدم و متاخر در کیفیت غسل ترتیبی مشخص شد مشهور فقها قائل به لزوم رعایت ترتیب بین شستن سر سپس سمت راست و سپس سمت چپ بدن شده اند (حکم تکلیفی) بنحوی که خلل عمدی یا سهوی به این ترتیب حتی به اندازه یک انگشت را موجب خلل در صحت غسل دانسته و اعاده غسل از آن موضع را لازم دانسته اند (حکم وضعی). البته برخی فقهای متقدم و متاخر در مباحث استدلالی با خدشه در مستندات فتوای مشهور نسبت به حکم تکلیفی یا وضعی ابراز تردید نموده اند (نظریه غیر مشهور) گرچه اغلب ایشان از مخالفت آشکار با مشهور در فتوای نهایی خود

اجتناب نموده اند. عمده دلیل فتوای مشهور «شیاع فتوا»، «روایات زراره و عمار ساباطی» و «اخذ به احتیاط» است.

در نقد ادله مشهور شایان ذکر است: استناد به شیاع فتوا (اجماع منقول و شهرت فتوایی) به دلیل عدم حجیت، مدرکی بودن و ابهام در فتوای برخی فقهای متقدم قابل خدشه است. در خصوص روایات مورد استناد مشهور با توجه به روایات متعددی که برخی به صراحت و برخی با اطلاق شان بر کفایت شستن بدن دلالت دارند و همچنین روایاتی که جزئیات دیگری در کیفیت غسل مطرح نموده اند ولی به آنها فتوا داده نشده است، دلالت روایات مورد استناد مشهور قابل خدشه است. گرچه نظریه مشهور به احتیاط نزدیک است لیکن اخذ به احتیاط وجهی ندارد زیرا الف) روش شارع در باب طهارت، بر تساهل و برائت است. ب) با وجود دلالت روایاتی که شستن بدن را ملاک قرار داده اند، جایی برای استناد به اصل عملیه نیست. پ) این احتیاط می تواند موجب عسر و حرج شود.

در اثبات نظریه «کفایت شستن بدن و عدم لزوم ترتیب خاص بین اعضاء بدن» می توان چنین استدلال کرد: الف) روایاتی که در مقام بیان کیفیت غسل و در پاسخ به سؤال راوی که از چگونگی غسل سوال کرده است، بدون تفکیک بین اعضاء بدن یا سمت راست یا چپ به شستن بدن پس از شستن سر اشاره کرده اند و حتی برخی آنها تأکید کرده اند که وقتی اینگونه غسل انجام شود، طهارت حاصل شده است. دلالت و ظهور این روایات بر عدم وجوب ترتیب، قوی تر و بسین تر از روایات مورد استناد مشهور است. ب) اگر خلل به ترتیب بین سمت راست و چپ بدن، مخل به صحت غسل بود، می بایست حداقل در یکی از روایات به این حکم اشاره می شد تا بیان برای مخاطب تمام باشد. دقت در اوصاف مخاطبان و جامعه آن زمان آشکار می نماید که صرف دلالت حرف عطف، برای فهماندن اینکه اگر ترتیب حتی به مقدار بسیار کم رعایت نشد باید آن قسمت از غسل را اعاده کرد، کفایت نمی کند و نیاز به بیان حکم وضعی بود. پ) در مقام شک در لزوم رعایت ترتیب بین سمت راست و چپ، شبهه حکمیه نسبت به شرط زائد است، که در این مورد «اصل برائت» اجرا می شود. استناد به این اصل براساس اطلاق آیات «طهارت» تأیید می شود.

منابع

- اصفهانى، مجلسى اول، محمد تقى، روضة المتقين فى شرح من لا يحضره الفقيه، ۱۳ جلد، مؤسسه فرهنگى اسلامى كوشانپور، قم - ايران، دوم، ۱۴۰۶ هـ ق
- آملی، میرزا هاشم، المعالم المأثورة، ۶ جلد، نشر: دفتر مؤلف، قم - ايران، اول، ۱۴۰۶ هـ ق
- بحرانی، آل عصفور، يوسف بن احمد بن ابراهيم، الحدائق الناضرة فى أحكام العترة الطاهرة، ۲۵ جلد، دفتر انتشارات اسلامى وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم، قم - ايران، اول، ۱۴۰۵ هـ ق
- بحرانی، محمد سند، سند العروة الوثقى - كتاب الطهارة، ۵ جلد، انتشارات صحفى، قم - ايران، اول، ۱۴۱۵ هـ ق
- بغدادى، مفيد، محمد بن محمد بن نعمان عكبرى، الإشراف فى عامّة فرائض أهل الإسلام، در يك جلد، كنگره جهانى هزاره شيخ مفيد، قم، اول، ۱۴۱۳ هـ ق
- بغدادى، مفيد، محمد بن محمد بن نعمان عكبرى، المقنعة، در يك جلد، كنگره جهانى هزاره شيخ مفيد، قم، اول، ۱۴۱۳ هـ ق
- حائرى، سيد على بن محمد طباطبايى، الشرح الصغير فى شرح مختصر النافع - حديقه المؤمنين، ۳ جلد، انتشارات كتابخانه آية الله مرعشى نجفى قدس سره، قم - ايران، اول، ۱۴۰۹ هـ ق
- حائرى، سيد على بن محمد طباطبايى، رياض المسائل، ۱۶ جلد، مؤسسه آل البيت عليهم السلام، قم - ايران، اول، ۱۴۱۸ هـ ق
- حسينى جلالى، محمدرضا، المنهج الرجالى و العمل الرائد فى الموسوعة الرجالية لسيد الطائفة آية الله العظمى البروجردى، قم، بوستان كتاب، اول، ۱۳۸۰.
- حلبى، ابن زهره، حمزة بن على حسينى، غنية النزوع إلى علمى الأصول و الفروع، در يك جلد، مؤسسه امام صادق عليه السلام، قم، اول، ۱۴۱۷ هـ ق
- حلّى، ابن ادریس، محمد بن منصور بن احمد، السرائر الحاوی لتحرير الفتاوى، ۳ جلد، دفتر انتشارات اسلامى وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم، قم، دوم، ۱۴۱۰ هـ ق
- حلّى، علامه، حسن بن يوسف بن مطهر اسدى، إرشاد الأذهان إلى أحكام الإيمان، ۲ جلد، دفتر انتشارات اسلامى وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم، قم - ايران، اول، ۱۴۱۰ هـ ق

- حلّی، علامه، حسن بن یوسف بن مطهر اسدی، تذکرة الفقهاء (ط - الحديثة)، ۱۴ جلد، مؤسسه آل البيت عليهم السلام، قم - ایران، اول، ۱۴۱۴ هـ ق
- حلّی، علامه، حسن بن یوسف بن مطهر اسدی، قواعد الأحكام فی معرفة الحلال و الحرام، ۳ جلد، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم - ایران، اول، ۱۴۱۳ هـ ق
- حلّی، علامه، حسن بن یوسف بن مطهر اسدی، مختلف الشیعة فی أحكام الشریعة، ۹ جلد، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم - ایران، دوم، ۱۴۱۳ هـ ق
- حلّی، علامه، حسن بن یوسف بن مطهر اسدی، منتهی المطلب فی تحقیق المذهب، ۱۵ جلد، مجمع البحوث الإسلامية، مشهد - ایران، اول، ۱۴۱۲ هـ ق
- حلّی، علامه، حسن بن یوسف بن مطهر اسدی، نهاية الأحكام فی معرفة الأحكام، ۲ جلد، مؤسسه آل البيت عليهم السلام، قم - ایران، اول، ۱۴۱۹ هـ ق،
- حلّی، محقق، نجم الدين، جعفر بن حسن، المختصر النافع فی فقه الإمامیة، ۲ جلد، مؤسسه المطبوعات الدينية، قم، ششم، ۱۴۱۸ هـ ق
- حلّی، محقق، نجم الدين، جعفر بن حسن، شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام، ۴ جلد، مؤسسه اسماعیلیان، قم، دوم، ۱۴۰۸ هـ ق
- حلّی، محقق، نجم الدين، جعفر بن حسن، نکت النهایة، ۳ جلد، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، اول، ۱۴۱۲ هـ ق
- حلّی، یحیی بن سعید، الجامع للشرائع، در یک جلد، مؤسسه سید الشهداء العلمیة، قم، اول، ۱۴۰۵ هـ ق
- خمینی، سید روح الله موسوی، زبدة الأحكام، در یک جلد، سازمان تبلیغات اسلامی، تهران - ایران، اول، ۱۴۰۴ هـ ق
- خویی، سید ابو القاسم موسوی، منهاج الصالحین، ۲ جلد، نشر مدینه العلم، قم - ایران، ۲۸، ۱۴۱۰ هـ ق
- خویی، سید ابو القاسم موسوی، موسوعة الإمام الخوئی، ۳۳ جلد، مؤسسه إحياء آثار الإمام الخوئی ره، قم - ایران، اول، ۱۴۱۸ هـ ق
- خوئی، السید أبو القاسم؛ أجود التقريرات؛ قم، کتابفروشی مصطفوی، ۱۳۶۸ ش، چاپ دوم

- زین الدین بن علی العاملی الشهید الثانی، روض الجنان فی شرح إرشاد الأذهان، قم، مکتب الإعلام الإسلامی، چاپ اول، ۱۴۲۲ هـ ق
- سزواری، سید عبد الأعلى، جامع الأحکام الشرعیة، در یک جلد، مؤسسه المنار، قم - ایران، نهم، بی تا
- سزواری، علی مؤمن قمی، جامع الخلاف و الوفاق، در یک جلد، زمینه سازان ظهور امام عصر علیه السلام، قم، اول، ۱۴۲۱ هـ ق
- سزواری، محقق، محمد باقر بن محمد مؤمن، کفایة الأحکام، ۲ جلد، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم - ایران، اول، ۱۴۲۳ هـ ق
- شریف مرتضی، علی بن حسین موسوی، الانتصار فی انفرادات الإمامیة، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، اول، ۱۴۱۵ هـ ق
- طبرسی، امین الإسلام، فضل بن حسن، المؤلف من المختلف بین أئمة السلف، ۲ جلد، مجمع البحوث الإسلامیة، مشهد، اول، ۱۴۱۰ هـ ق
- طرابلسی، ابن براج، قاضی، عبد العزیز، المهدب، ۲ جلد، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، اول، ۱۴۰۶ هـ ق
- طوسی، ابو جعفر، محمد بن حسن، الجمل و العقود فی العبادات، مؤسسه نشر دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، اول، ۱۳۸۷ هـ ق
- طوسی، ابو جعفر، محمد بن حسن، الخلاف، ۶ جلد، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، اول، ۱۴۰۷ هـ ق
- طوسی، ابو جعفر، محمد بن حسن، المبسوط فی فقه الإمامیة، ۸ جلد، المکتبة المرتضویة لإحياء الآثار الجعفریة، تهران، سوم، ۱۳۸۷ هـ ق
- طوسی، ابو جعفر، محمد بن حسن، النهایة فی مجرد الفقه و الفتاوی، در یک جلد، دار الكتاب العربی، بیروت - لبنان، دوم، ۱۴۰۰ هـ ق
- طوسی، ابو جعفر، محمد بن حسن، تهذیب الأحکام، ۱۰ جلد، دار الکتب الإسلامیة، تهران - ایران، چهارم، ۱۴۰۷ هـ ق
- طوسی، محمد بن علی بن حمزه، الوسيلة إلى نبیل الفضیلة، در یک جلد، انتشارات کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، قم، اول، ۱۴۰۸ هـ ق

- عاملی، بهاء الدین، محمد بن حسین، الحبل المتین فی أحكام الدین، کتابفروشی بصیرتی، قم - ایران، اول، ۱۳۹۰ هـ ق
- عاملی، حرّ، محمد بن حسن، وسائل الشیعة، ۳۰ جلد، مؤسسه آل البيت عليهم السلام، قم - ایران، اول، ۱۴۰۹ هـ ق
- عاملی، شهید اول، محمد بن مکی، البیان، بنیاد فرهنگي امام مهدي عج، قم، اول، ۱۴۱۲ هـ ق
- عاملی، شهید اول، محمد بن مکی، الدروس الشرعية فی فقه الإمامیة، ۳ جلد، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم - ایران، دوم، ۱۴۱۷ هـ ق
- عاملی، شهید اول، محمد بن مکی، ذکر الشیعة فی أحكام الشریعة، ۴ جلد، مؤسسه آل البيت عليهم السلام، قم - ایران، اول، ۱۴۱۹ هـ ق
- عاملی، شهید ثانی، زین الدین بن علی، الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة (المحشی: کلانتر)، ۱۰ جلد، کتابفروشی داوری، قم - ایران، اول، ۱۴۱۰ هـ ق
- قمی، سید صادق حسینی روحانی، فقه الصادق علیه السلام، ۲۶ جلد، دار الکتاب - مدرسه امام صادق علیه السلام، قم - ایران، اول، ۱۴۱۲ هـ ق
- قمی، صدوق اول، علی بن بابویه، مجموعه فتاوی ابن بابویه، در یک جلد، قم - ایران، اول، بی تا
- قمی، صدوق، محمد بن علی بن بابویه، المقنع، در یک جلد، مؤسسه امام هادی علیه السلام، قم - ایران، اول، ۱۴۱۵ هـ ق
- قمی، صدوق، محمد بن علی بن بابویه، الهدایة فی الأصول و الفروع، در یک جلد، مؤسسه امام هادی علیه السلام، قم - ایران، اول، ۱۴۱۸ هـ ق
- کاشانی، فیض، محمد محسن ابن شاه مرتضی، النخبة فی الحکمة العملية و الأحکام الشرعية، در یک جلد، مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی، تهران - ایران، دوم، ۱۴۱۸ هـ ق
- کاشانی، فیض، محمد محسن ابن شاه مرتضی، معتصم الشیعة فی أحكام الشریعة، ۳ جلد، مدرسه عالی شهید مطهری، تهران - ایران، اول، ۱۴۲۹ هـ ق
- کاشانی، فیض، محمد محسن ابن شاه مرتضی، مفاتیح الشرائع، ۳ جلد، انتشارات کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی - ره، قم - ایران، اول، بی تا

کلینی، ابو جعفر، محمد بن یعقوب، الکافی، ۸ جلد، دار الکتب الإسلامية، تهران - ایران، چهارم، ۱۴۰۷ هـ

ق

گلپایگانی، سید محمد رضا موسوی، هدایة العباد، ۲ جلد، دار القرآن الکریم، قم - ایران، اول، ۱۴۱۳ هـ ق
لنکرانی، محمد فاضل موحدی، تفصیل الشریعة فی شرح تحریر الوسيلة - غسل الجنابة، التیمم، المطهرات،

در یک جلد، مؤسسه عروج، تهران - ایران، اول، ۱۴۱۹ هـ ق

مغنیه، محمد جواد، فقه الإمام الصادق علیه السلام، ۶ جلد، مؤسسه انصاریان، قم - ایران، دوم، ۱۴۲۱ هـ

ق

مکارم شیرازی، ناصر، انوار الأصول، قم، مدرسة الامام امیرالمؤمنین، ۱۴۱۶ هـ ق، چاپ اول

نجفی، صاحب الجواهر، محمد حسن، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، ۴۳ جلد، دار إحياء التراث

العربی، بیروت - لبنان، هفتم، ۱۴۰۴ هـ ق

نجفی، کاشف الغطاء، حسن بن جعفر بن خضر، أنوار الفقاهة - کتاب الطهارة، در یک جلد، مؤسسه کاشف

الغطاء، نجف اشرف - عراق، اول، ۱۴۲۲ هـ ق

نراقی، مولی احمد بن محمد مهدی، مستند الشیعة فی أحكام الشریعة، ۱۹ جلد، مؤسسه آل البيت علیهم

السلام، قم - ایران، اول، ۱۴۱۵ هـ ق

همدانی، آقا رضا بن محمد هادی، مصباح الفقیه، ۱۴ جلد، مؤسسه الجعفریة لإحياء التراث و مؤسسه

النشر الإسلامی، قم - ایران، اول، ۱۴۱۶ هـ ق

یزدی، سید محمد کاظم طباطبایی، العروة الوثقی، ۲ جلد، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، بیروت - لبنان،

دوم، ۱۴۰۹ هـ ق.